

Šlosar, Dušan

[Chloupek, Jan. Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1988, vol. 37, iss. A36, pp. [173]-175

ISBN 80-210-0079-1

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101648>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

RECENZE — REFERÁTY — ZPRÁVY

Jan Chloupek: Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti. Brno 1986, 129 str.

V devíti kapitolách své nové knihy shrnuje Jan Chloupek poznatky ze své práce dialektologické, stylistické a nověji i sociolingvistické. K užitečným definicím třiatřiceti základních pojmů, jichž bude v práci užívat, zařazeným do úvodu, dodejme jen nepodstatnou připomínku, že vhodnější termín než *kodifikační prameny* (jimiž se míní kodifikační příručky jako pravopisná či výslovnostní pravidla) by asi bylo pojmenování *kodifikační soubory*. Pojmenování *pramen* tu napovídá, jako by šlo o materiálové východisko ke kodifikaci, tedy jistý výsek úzu; substantivum *soubor* naproti tomu vystihuje popisněji, že jde o sumu konstatování a pravidel. — Nekonvenční, ale poněkud málo obsažná je zde definice odborného stylu: funkční styl spisovného jazyka zaměřený na text sdělení. Užitečné je zato Chloupkovo odlišování profesní mluvy od slangu; je mu pak věnována celá kapitola. Druhý útvár se liší od prvního záměrnou aktualizací pojmenování (nebo frázi).

V práci jde autorovi o fungování jazykových útvarů, nikoli o jejich popis. A proto první kapitola o spisovnosti a nespisovnosti konstatuje v první řadě historickou proměnnost dichotomie: zprvu (od 14. století) tu šlo o protiklad jazyka psaného proti mluvenému, od 2. poloviny 19. století jde o dichotomii projevu veřejného proti soukromému: nutným důsledkem je diglosie mluvčích. V každém idiolektu lze předpokládat vyhraňování a zpřesňování této diglosie — vyjadřování modelového proti nemodelovému. Když autor zkoumá (v 2. kapitole) uplatnění jazykových útvarů a stylů v komunikačním aktu, vidí, že příznakovým členem této dichotomie je spisovný jazyk, kdežto ostatní (dialekty, interdialekty, obecná čeština) mají povahu členu nepříznačového. Stylotvorný proces pak dnes neznamená jen volbu mezi prostředky spisovného jazyka, nýbrž i volbu prvků z útvarů národního jazyka, ba i volbu mezi těmito útvary.

K výkladu o dialektech, který prozrazuje hluboký vhled do problematiky a zkušenosti profesionálního dialektologa, přičítáme několik poznámek. Doba vrcholné nářeční diferenciace je asi pozdnější, než předpokládá Chloupek (16. století). Tehdy se totiž konstituovaly jen velké nářeční oblasti (hlavně rozdílným vývojem dlouhého vokalizmu), ale jejich vnitřní diferenciace musela pokračovat i později (např. zánik kvantity v lašských dialektech je zřejmé ze 17. století, podobně vlastní inovace z lokálních center, třeba posuny krátkého vokalizmu v dialektech hanáckých). Teprve tehdy, při poklesu úzu spisovného jazyka, byla situace zvláště příznivá tak výrazné teritoriální diferenciaci, až atomizaci. Ostatně teprv v 17. a 18. století se objevují dialektismy v psaných textech lokální provenience. Dodejme k tomu: ani nářeční morfologie není vzdor Chloupkově skepti pouhým reflexem hláskových změn do koncovek: rozlišování jen dvojího gramatického rodu či zánik rodu v plurálu vůbec, integrace adjektivní a rodové zájmenné deklinace, neexistence opisného pasíva v systému slovesných tvarů, nerozvitá opozice iterativnost — neiterativnost v některých dialektech jsou skutečně rozdíly v „systému vztahů sloužících syntaxi“ (str. 26).

A k autorovu požadavku „vytříbit pojetí specifičnosti nářeční slovo tvorby“ (str. 26)

zde přispějme aspoň drobnou hřívnou. Kdybychom chápali slovo tvorbu jen jako službu plánu pojmenovacímu, pak by zde bylo speciřčnosti opravdu pramálo: funkčně omezený dialekt opravdu nepotřeboval doplňovat slovní zásobu nikdy příliš intenzívně, tím méně pak v době vzpomenuté diglosie, kdy se potřebné výrazivo přejímá. Ale část slovo tvorby je také ve službě plánu syntaktického, a to celá transpozice, při níž se jen mění slovní druh (tvoreni dějových jmen, abstraktních názvů vlastností, deadjektívních a deverbálních adverbíí); zde jsou poměry značně odlišné od toho, co je běžné v „třetím standardu“ — nadregionální obecně češtině. K tomu je třeba přičíst výraznou slovo tvornou nezravitost nářečního adjektiva, odlišné využití slovesných prefixů v neprostorových, abstraktních významech, např. při vyjádření míry či distributivnosti slovesného děje a prefixů čistě vídových. A to zde ponecháváme stranou oblast modifikace, zejména vyjádření emocionálního zaujetí, kde patrně v minulosti spisovný jazyk čerpal spíš z mluveného, tedy z dialektů, než opačně.

Vraťme se však k historické češtině. Vzdor autorově skepsi je třeba uznat stylistickou diferenciaci spisovného jazyka ve staré době, už od 14. století. Nezakládala se ovšem na českém teoretizování o jazyce; její poetikou byly požadavky latinských gramatik. Protiklad stylu nižšího a vysokého se však po dlouhou dobu manifestoval jen v syntaxi a ve slovní zásobě, teprve od 16. století i v ostatních plánech. Stylová rovnováha byla porušena až v době barokní a teprve pro obrození až do konce 40. let minulého století platilo, že literárnost = stylová vznešenost; souhlasíme s autorem, že důležitou úlohu při překonání této rovnosti měla B. Němcová.

Důležitou stránku knihy představují pasáže o publicistice. Nesporná je její vzrůstající úloha při dotváření jazykového povědomí spisovnosti; její vliv je dnes výrazně větší než působení jazyka beletrie. Nadto jejím prostřednictvím se stávají širokým duchovním majetkem prvky odborné terminologie, slova profesní mluvy, výrazy vyjadřující solidaritu se společenským vědomím doby, tudy pronikají do spisovného jazyka pojmenování vzniká univerbizační, ale také fráze a klíše, multiverbizační administrativního jazyka apod. „Za této situace umělecká literatura postupně ztrácí funkci arbitra v otázkách spisovné kodifikace... možno oprávněně pochybovat o tom, že by při svém jazykově různorodém působení mohla vytvářet modely, vzory vyjadřování“ (str. 30). A přece ve skutečnosti vytváří! Neboť např. *ošře sledované tony, kubiky, normohodiny* přece nevznikly v novinách. Je to proto, že literaturu tvoří pořád ještě více jazykových tvůrců než noviny či televizní pořady. Kapitola (3.) o publicistickém stylu ovšem velmi dobře vystihuje charakteristické vlastnosti tohoto novějšího stylového útvaru vyrostlého na pozadí hovorového a odborného a žijícího na ostrém rozhraní automatizace a aktualizace.

Nejrozsáhlejší kapitola pátá, nazvaná Jazyk a společnost, zajímavým způsobem konfrontuje fungování jazykové komunikace v jedné (nově osídlené) jihomoravské vesnici (Dolní Věstonice), v městě (Uherský Brod) a ve velkoměstě (Brno). Shodně tu fungují útvary tři: ve Věstonicích spisovný jazyk, interdialekt a zbytky tradičních dialektů rozdílného teritoriálního původu, v Uherském Brodě tradiční teritoriální dialekt, východomoravský interdialekt a oblastní varianta spisovného jazyka, v Brně je to mluva starší generace zemědělského obyvatelstva v předměstích, která má ještě nářeční charakter, interdialekt dělníků, zaměstnanců a části inteligence a konečně modifikovaná obecná čeština části inteligence. Z uvedeného materiálu vyplývají zajímavé poznatky, např. že brněnská inteligence zčásti mluví interdialektem, zčásti obecnou češtinou, dále že uherskobrodský interdialekt se utváří bez přímé podpory spisovného jazyka, zato s projevy tendence k celomoravské integraci, že nejvýraznější difference mezi útvary jsou lexikální povahy atd. Ocenit je tu třeba i úspornou, přesto však velmi výstižnou syntaktickou charakteristiku tradičního dialektu a interdialektu v Uherském Brodě.

Závažná a myšlenkově bohatá je kapitola o mluvené řeči. Protiklad mluvenost — psanost stojí nad slohovými protiklady, mluvený projev je konstituován řadou sedmi faktorů. Hovorovou češtinu (neboli hovorový styl spisovného jazyka) lze snadno charakterizovat z hlediska konstitutivních promluvových faktorů, zato nesnadno, pouze negativně, z hlediska strukturního. Charakterizovat hovorový styl pozitivně by znamenalo připouštět rozpolcení kodifikace; výhodnější je připustit toleranci mluvené řeči vůči nespisovným prvkům (str. 83). — Avšak je třeba namítnout, že stěží může existovat stabilizovaný mluvený útvar s nevyváženým vokalicickým systémem. Osudové rozhodnutí obrozenců kodifikovat spisovnou češtinu s diftongem *ou*, ale bez diftongu *ej* tu má trvalé následky. Mluvenostní rysy nejlepší literární tvůrce (K. Capek, také Těsnohlídek) dovedli vyzoporovat a užívat jich ke stylizaci mluvené řeči v literární tvorbě.

Patrně ještě závažnější je 7. kapitola nazvaná O meta jazykovosti literárního díla a o me-

tajazyku v něm. Metajazykem Chloupek tudíž nerozumí pouze jazyk výkladů o řeči, metařečový charakter je pro něj základním atributem literárního díla. Jazyk lit. díla není jazykem „ozvláštěným“, je to metajazykový komentář k určitému dění. Autor vidí paralelu mezi metajazykovou interpretační činností gramatika a činností slovesného umělce nebo překladatele hledajícího výraz či ekvivalent a vytvářejícího komplexní jazykovou situaci uměleckého díla. Tento nový a propracovaný pohled přináší nové světlo zejména na možnosti volby jazykových útvarů a prostředků v uměleckém díle.

Devátá kapitola pak řeší problém kodifikace 3. osoby plurálu slovesného typu *sázet* neběžným způsobem, totiž sociolingvistickou metodou rozboru jazykové situace. Překvapivým výsledkem je doporučení dubletní kodifikace *sází*/ *sázejí*. Překvapivým, dodáváme proto, že ryze strukturální analýza jazykových prostředků by směřovala k doporučení opačnému: 3. osoba pl. slovesa *sázet* by měla znít *sázejí* a obdobný tvar by měl být jako dubletní kodifikován i u sloves typu *trpět*, tedy *trpí*/ *trpějí*. Homonymie 3. osob singuláru a plurálu je tu totiž krajně nevýhodná vzhledem k existující homonymii nom. singuláru a plurálu u substantiv typu *růže*, *pole* a *stavení*: *růže voní*, *hřiště šumí*, *nádraží hřmí* jsou singuláry i plurály; jednoznačné je pouze vyjádření s prvkem izolujícího charakteru, totiž s jinak nefunkčním ukazovacím zájmenem. Kromě toho by tato rozšířená homonymie u vzoru *sázet* likvidovala poslední odkaz na významotvorný rozdíl infinitivních *i*-kmenů a *ě*-kmenů (např. *zkrvaví* × *zkrvavět*). — Skutečnost **však** je taková, že historicky sledováno sloves s 3. osobou pl. typu *sázejí* přibývá, ale v současném úzu přibývá také případů typu *oni sází*, *umí*.

Chloupkova zajímavá, podnětná, myšlenkově bohatá kniha je ku prospěchu věci opatřena anglickým, ruským a německým resumé. Soudíme, že bude vítaným zdrojem informací o současné situaci češtiny i pro zahraniční lingvisty.

D. Šlosar

Zanna Ž. Varbot, Praslavjanskaja morfonologija, slovoobrazovanije i etimologija, Moskva, Nauka 1984, 253 str.

Morfonologie a tvoření slov z hlediska etymologa je úhel pohledu, který přináší nejen nové poznatky pro historii slovtvorby, ale i zajímavé podněty k novým etymologickým výkladům.

Autorka, která pracuje i na moskevském etym. slovníku slov. jazyků (Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov — dále ESSJ —, Moskva 1974 n.), jehož cílem je rekonstrukce praslovanské slovní zásoby, si klade ve všech kapitolách recenzovaného díla za úkol určit, které ze zkoumaných jevů je možno pokládat za praslovanské, příp. už starší, a které patří až do vývoje jednotlivých slov. jazyků. Ovšem i když se co nejvíce snaží zpřesnit chronologická kritéria, zůstává v některých případech praslovanskost určitého jevu sporná.

Cenná zásada ESSJ — co nejúplnější soupis členů určité slovní rodiny, včetně dialektismů, i dosud nepublikovaných — je charakteristická i pro materiál Varbotové. Takový úplný soupis slovních rodin podává dobrou představu o množství variant — ablautových i sufixálních — u jednotlivých typů derivátů, což je problém v tradiční slovtvorbě i v etymologii dosud dosti opomíjený. Zkoumání variability při derivaci je hlavní náplní této knihy; metodicky je patrné ve všech kapitolách, i když speciálně jsou mu věnovány kapitola druhá a šestá. Z nesmírného množství materiálu vybírá autorka jen slova relevantní pro výklad slovtvorný či etymologický a sama upozorňuje, že i výčet příkladů je spíše ilustrativní než exhaustivní.

V kap. I probírá autorka vznik a funkce zdloženého stupně ve slov. jazycích. Vznik zdloženého stupně vidí podle Kuryłowicze v náhradním dlužení diftongů v sětových kořenech po ztrátě laryngály před souhláskou. K takovému dlužení došlo ovšem už v indoevropském údobí, je tedy bezpředmětné upozorňovat u čistě praslov. dlužení *-r-* v *-ir-* nebo *-l-* v *-il-* (např. u *netopír*, jež V. vyvozuje z **ne(k)topir's*), že by mohlo jít o starou délku „jako reflex staré sětové struktury kořene **p_r-*“; nulový stupeň ie. **perH-* by se projevil jako dlouhý slabikotvorný sonant, jehož střídnici nemůže být ve slov. *-ir-*. Je proto pravděpodobnější jiný autorčin výklad, totiž vidět v *-pir's* nekundární dlužení (s. 60).

Opozici kvantitativní (**ō* : *o* = sl. *a* : *o*) pokládá za mladší stav, sama uvádí řadu dokladů